

UOT 81`272

SOSIOLİNGVİSTİKANIN BAŞQA ELMLƏRLƏ HƏMHÜDUD ANLAYIŞLARI

HƏMZƏYEVA LALƏ ƏLƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

www.rivares-79@rambler.ru

Açar sözlər: sosiolingvistik, bilinqvizm, diqlossiya, dil siyasəti

Dilin ictimailiyi onun cəmiyyəti öyrənən elm sahəsi olan sosiologiya ilə bağlılığına dəlalət edir. Çoxmillətli bir cəmiyyəti təsəvvür edək. Burada yalnız dilin cəmiyyətdən asılılığı deyil, dillərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi, hansının daha əsas, digərlərinin asılı vəziyyətdə olması məsələsi də problem olaraq qarşıya çıxır. Bu, dil və cəmiyyət məsələsinin problemlərindən biridir. Dilin çoxcəhətli olması çoxdan və hər kəsə məlumdur. İlk dəfə XVII-ci əsrin əvvəllərində İspaniyanın Salaman Universitetinin müəllimi Qonsalo de Korreas dilin sosial fərqlərini ayırd edə bilmişdi. O deyirdi ki, əyalətlərdə mövcud olan dialektlərdən başqa, bu əyalətlərdə yaşayanların yaşı, vəziyyəti və mülkiyyəti ilə əlaqədar olaraq dil müəyyən fərqlərə malikdir, kənd camaatının, sadə insanların, nüfuzlu şəxslərin, elm adamlarının, qocaların, rahibin, qadınların, kişilərin və hətta balaca uşaqların öz dili var. İ.A.Boduen de Kurtene bildirirdi ki, dil yalnız insan cəmiyyətində mövcud ola bildiyi üçün onun psixoloji tərəfindən başqa, sosial tərəfini də qeyd etməliyik. Müasir sosiolingvistik ideyaları XX əsrin görkəmli alimləri Fransada F. Bryuno, A. Meye, P. Lafarq, M. Koen, İsveçrədə Ş. Balli və A. Seşe, Rusiyada İ. A. Boduen de Kurtene, E. D. Polivanov, V. M. Jirmunskiy, V. V. Vinqradov, Belçikada J. Vandries, Çexiyada B. Qavranek və A. Mateziusa məxsusdur.

Məlumdur ki, sosiolingvistik əsas iki elmin: sosiologiya və dilçiliyin qovşağında yaranmışdır. Onun həmhüddud olması əksər alimlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin bu, sosiolingvistikada dilçiliyin və ya sosiologiyanın hansının daha çox olması məsələsini izah etmir. Onunla professional sosioloqlar, ya dilçilər məşğul olurlar? Qeyd etmək lazımdır ki, sosiolingvistik terminini ilk dəfə işlətməmiş alim sosioloq olsa da, müasir sosiolingvistik dilçiliyin bir sahəsidir. Çünki XX əsrin sonlarına doğru sosiolingvistik obyekt, qarşısında duran məsələlər müəyyənləşir, bu elmin dilyönümlü təbiəti aşkar görünür. Sosiolingvistlər sosioloqlardan bir sıra metodlar götürürlər. Məsələn: kütləvi müayinə, anket yazmaq, şifahi sorğu, intervyü və s. Lakin sosiolingvistlər bu metodları dilin öyrənilməsi məsələlərinə tətbiq edərək istifadə edirlər və bu metodların əsasında məhz dil faktları və dil daşıyıcıları ilə iş üçün metodik üsullar hazırlanır. Müxtəlif ölkələrin alimlərin işlədikləri sosiolingvistik istiqamətlər fərqli metodoloji oriyentasiyası ilə səciyyələnir. Sosiolingvistikanın əcnəbi istiqamətlərindən bəzisi, məsələn, ABŞ-da nitq fəaliyyətinin biheviolist modelinə, sosial təsirin simvolik-interaktiv nəzəriyyəsi, fenomenoloji sosiologiyaya yönəlir. Digər ölkələrdə işlənən sosiolingvistik, hər şeydən əvvəl, tarixi materializm, cəmiyyətin sosial strukturu, sosial sistemlər nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin sosiologiyasına və s. əsaslanır.

Sosiolingvistlərin diqqəti dilin daxili quruluşuna deyil, onun insanlar tərəfindən necə istifadə olunmasına yönəlmişdir. Bu zaman dilə təsir edən hər bir faktor nəzərə alınır. İki və ya üç dilin işləndiyi cəmiyyətlərdə sosiolingvistlər bir neçə dilin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini tədqiq etməlidir. Sosiolingvistikanın dil icması, dil situasiyası, sosial-kommunikativ sistem, bilinqvizm, diqlossiya, dil siyasəti kimi bir sıra əsas anlayışları vardır. Bundan başqa, bəzi anlayışlar dilçiliyin başqa-başqa sahələrindən, dil norması, nitq fəaliyyəti, nitq aktı, dillərin kontaktı, sosiologiyadan isə cəmiyyətin sosial quruluşu, sosial status, sosial faktor və s. alınmışdır.

Dil icması ümumi sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə birləşmiş və gündəlik həyatda bir-biri ilə bilavasitə, yaxud bilvasitə kontaktda olan insanların cəmidir. Dillərin yayılması sərhədləri çox vaxt siyasi sərhədlərlə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn: müasir Afrikada bir dildə müxtəlif dövlətlərin əhalisi danışa bilər (suxaili dili Tanzaniya, Keniya, Uqanda, qismən də Zair və Mozambikdə istifadə edilir), bir dövlətin tərkibində bir neçə dil işləyə bilər (Nigeriyada 200-dən çox dil var). Dil icması anlayışının müəyyənlişməsində linqvistik və sosial əlamətlərin hər ikisinin nəzərə alınması vacibdir. Belə ki əgər yalnız linqvistik əlamətləri götürsək, söhbət ancaq dildən, həm də istifadə olunduğu mühitdən asılı olmayan dildən söhbət getmiş olacaq. Yalnız sosial kriteriyalara əsaslanaraq, mövcud sosial icmada fəaliyyət göstərən dil diqqətdən kənar qalmış olar.

Dil icması olaraq tərkibinə fərqli sayda fərdlərin daxil olduğu insan qruplarını nəzərdən keçirmək olar: bu, bütöv bir ölkə, eləcə də, ailə, idman komandası kimi kiçik sosial qruplar da ola bilər. Hər bir halda sosial həyatın ümumiliyi və müntəzəm kommunikativ kontaktların mövcudluğu əsas kriteriya olmalıdır. Hər bir dil icması müəyyən ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir: dillər, dialektlər, jarqonlar, dilin üslubi imkanları. İstənilən belə ünsiyyət vasitəsini kod adlandırmaq olar. Kod ən ümumi mənada kommunikasiya vasitəsidir: təbii dil (Azərbaycan dili, ingilis dili, ispan dili), süni dil (esperanto, Morze əlifbası, bayraq ünsiyyəti)

Sosial-kommunikativ sistem dildə bir-biri ilə funksional tamamlayan kodların cəmidir. Belə ki, ədəbi dilin hər bir üslubi-elmi, rəsmi-işgüzar, publisistik-özünəməxsus funksiyalara malikdir. Bu funksiyalar digər üslublara xas deyil, ancaq bir – birini tamamlayır, cəmiyyətin bütün kommunikativ tələbatlarını ödəyən sistem yaradır. Bu və ya digər dil ittifaqına xidmət edən sosial – kommunikativ sistemin komponentləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdədir. Dil ittifaqının mövcudluğunun hər mərhələsində bu münasibətlər bir qədər sabitdir. Ancaq bu, onların dəyişə bilməyəcəkləri anlamına gəlmir. Ölkədə siyasi şəraitin dəyişməsi, dövlət quruluşunun dəyişməsi, iqtisadi dirçəliş və s. sosial-kommunikativ vəziyyətinə az və ya çox dərəcədə təsir edə bilər. Dil ittifaqının fəaliyyətinin hər hansı mərhələsindəki sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasındakı funksional münasibətlər dil situasiyasını formalaşdırır.

“Dil situasiyası” anlayışı, adətən, böyük ittifaqlara – ölkə və respublikalara tətbiq olunur. Bu anlayış üçün zaman faktoru vacibdir. Dil situasiyası həyatın, varlığın formasıdır. Ərazi-sosial münasibətlər və funksional əlaqələr; coğrafi-regional, yaxud siyasi-administrativ əlamətlər dil situasiyasının aparıcı əlamətlərindəndir. Hər bir dövlətin özünəməxsus dil situasiyası və dil siyasəti mövcuddur. Dil siyasəti və situasiyasını aydınlaşdırmaq üçün tarixi dövr və mərhələ nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn: Sovet dövründə müttəfiq respublikalarda dil siyasəti daha çox xalqlar dostluğu və əməkdaşlığa yönəlmişdi, bu da cəmiyyətin dil situasiyasına müxtəlif üsullarla, vasitələrlə təsir göstərirdi. Sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra dil siyasəti müstəqillik uğrunda mübarizənin bir qolunu təşkil etmişdi. Dilin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, bunun təbii hal olduğunu qeyd etməliyik. Dil siyasəti cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etdiyi halda, müvəffəqiyyətli hesab etmək olar.

Sosiolinqvistikanın başlıca problemlərindən olan sosial diferensiasiya dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunur. Dilin sosial diferensiasiyasının strukturu çoxşaxəlidir və sosial təbəqələnmənin şərtləndirdiyi stratifikativ diferensiasiya, həmçinin sosial şəraitin çoxcəhətliliyinin şərtləndirdiyi situativ diferensiasiyaya əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “dil və millət” məsələsi problemlə sıx əlaqədardır. Müasir sosiolinqvistikada dilin mədəniyyətlə əlaqəsi məsələsinə çox diqqət yetirilir. Dillə mədəniyyətin komponentləri arasındakı əlaqələr ikitərəfli xarakter daşıyır. Müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişməsi prosesi öz əksini leksik alınmalarda tapır.

Sosial-kommunikativ sistemi təşkil edən dillər və dialektlər funksional olaraq paylanmışdır. Belə ki, cəmiyyət üzvləri olan insanlar müəyyən kommunikasiya vasitələrinə malik olurlar və bu vasitələrdən ünsiyyətin şərtlərini nəzərə alaraq istifadə edirlər. Yəni ədəbiyyatçılar bədii üsluba, elm adamları elmi üsluba və s. müraciət edirlər. Bundan başqa, çoxmillətli ölkələrdə ikidillilik də mövcuddur. İkidillilik termini dilçilik elmində *bilinqvizm* termini ilə yanaşı işlənilir. Bilinqvizm latın

mənşəli sözdür, bir ölkədə eyni zamanda iki dildən istifadə edilməsini ifadə edir. “ İkidilliliyin yaranmasının bəzi səbəbləri:

- a) qarışıq ailələrdə qeyri-millət nümayəndəsi olduğuna görə övladlar iki dildə danışirlar;
- b) əmək kollektivlərinin milli tərkibinin müxtəlifliyi əsasında ikidillilik meydana çıxır;
- c) təhsildə, ictimai təşkilatlarda başqa dildən istifadə etməklə bağlı ikidillilik yaranır;
- d) elmi və mədəni əlaqələr aparılarkən çoxdillilik formalaşır və s.” [2, s.246]

İkinci dilin mənimsənilməsi halına daha çox məktəbdə əcnəbi dilin öyrənilməsi ilə bağlı rast gəlinir, belə ki, əcnəbi dillər və milli azlıqların dilləri məktəb proqramına daxil olur. Bir çox ölkələrdə insanlar evdə dialekt və ya yerli dildə, rəsmi şəraitdə isə dövlət dilinin ədəbi dil variantında danışirlar. Bu dil situasiyası diqlossiya adlanır. Diqlossiya etnik cəhətdən yaxın olan dillərin paralel işlədilməsidir. Məsələn: almandilli İsveçrədə gündəlik ünsiyyətdə dialekt, məktəbin yuxarı siniflərində, rəsmi ünsiyyətdə və televiziya alman dili istifadə olunur. Əgər cəmiyyətdə diqlossiya mövcuddursa, əksəriyyət müxtəlif dərəcədə ikidilli olur. Diqlossiya hadisəsi sabit deyil, dillər müxtəlif səviyyələrdə qarışmaq ənənəsinə malikdir və dillər genetik baxımdan nə qədər yaxın olsalar, o qədər tez baş verir. “ Diqlossiya hadisəsinin bir neçə forması meydana gəlmişdir:

1) Bir xalqın tarixən iki ədəbi dildən istifadə etməsi. Yunanıstanda vaxtilə iki ədəbi dil formalaşmışdır. Bunlardan biri yeni eranın əvvəllərində yaranmış yunan ədəbi dilidir... ikincisi isə daha sonralar formalaşmış yeni yunan ədəbi dilidir.

2) Bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı, ümumi qohum dildən istifadə etməsi... Bütün ərəb xalqları elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, din, təhsil və sair sahələrdə bu ədəbi dildən istifadə edirlər. Lakin bununla bərabər, hər bir ərəb xalqının fərqlənən danışiq dili də mövcuddur.

3) İki müstəqil qohum dildən istifadə olunması... Litva respublikasında yaşayan latışlar ailədə latış dilində, ictimai yerlərdə isə litva dilində danışirlar. Bu qohum dillərin hər ikisi genetik cəhətdən Hind-Avropa dilləri ailəsinin baltik qrupuna daxildir.” [2, s.249]

Ünsiyyət qurduğumuz şəxsdən asılı olaraq, eyni mövzunu, eyni məsələni fərqli şəkildə ifadə edə bilirik. Bu, eyni şey haqqında müxtəlif cür danışmağa imkan verən ünsiyyət vasitələrinə malik olmaq, dilin variativliyi, dəyişkənliyidir. Variativlik dilin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir və danışana öz fikirlərini həm rahat şəkildə, həm də müxtəlif üsullarla ifadə etməyə imkan verir. Dili hərtərəfli yaxşı bilən insanlar dilin variativliyindən daha yaxşı faydalana bilirlər. Sosiolinqvistika nöqtəyi-nəzərindən dilin variativliyi ona görə diqqətəlayiq hadisədir ki, fərqli dil variantları dil daşıyıcılarının sosial fərqləri və nitq ünsiyyətinin fərqli şəraitlərindən asılı olaraq istifadə oluna bilər.

XX əsrin yarısında geniş yayılmış sosiolekt termini milli dilin hüdudları çərçivəsində hər hansı bir sosial qrupa məxsus olan dil özəlliklərinin cəmidir. Bu sosial qrup peşə, sinif, yaş və s. ilə əlaqədar ola bilər. Sosiolektə misal olaraq əsgər və ya məktəbli jarqonunu, hippilərin arqosunu və s. göstərə bilərik. Sosiolektlər kommunikasiyanın bütöv sistemini təşkil etmir. Bu sözlər, söz birləşmələri, sintaktik konstruksiyalar, vurğu şəklində özünü göstərən nitq xüsusiyyətləridir.

Arqo və jarqon sözləri fransız, slenq isə ingilis mənşəlidir. Bu terminlər bəzən sinonim kimi işlənə bilər. Ancaq bu anlayışları dəqiqləşdirmək daha məqsədəuyğun olar. Belə ki arqo hər hansı bir sosial qrupun öz nitqini digərləri üçün anlaşılmaz etmək üçün istifadə etdiyi gizli dildir. “Slenq” termini daha çox qərbin linqvistik ənənələri üçün səciyyəvidir. Jarqon termininə uyğun gəlir. Slenq və jarqon arqo kimi gizli xarakter daşımır. Arqo, jarqon və slenq sosiolektin müxtəlif formalarıdır. Onların hər birinin özəlliyi bu və ya digər qrupun professional xüsusiləşməsi, qalan cəmiyyətdən seçilməsi ola bilər. Kompüter jarqonu professional şəkildə seçilən dildir, oğru arqosu, tələbə slenqi – sosial baxımdan seçilən subkodlardır. Bəzən qrup həm professional, həm sosial baxımdan seçilən, hər ikisinin xüsusiyyətlərinə malik ola bilər. Buna əsgər jarqonunu misal göstərə bilərik. Belə ki, hərbi iş peşədir, bu peşə ilə məşğul olanlar qalan cəmiyyətdən kifayət qədər fərqlənən həyat yaşayırlar.

Yuxarıda sadalananlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sosiolinqvistika dilçilik, sosiologiya, sosial psixologiya və etnoqrafiyanın qovuşuğunda meydana çıxmış həmhüdüdü elm sahəsi olmaqla, dilin sosial təbiəti, ictimai funksiyaları, sosial faktorların dilə təsir mexanizmi, eləcə də dilin cəmiyyət həyatında oynadığı rol kimi problemlər kompleksini öyrənir. Sosiolinqvistika təbəqəli (cəmiyyətdə sosial təbəqələrin müxtəlifliyi) və situativ (sosial vəziyyətin coxcəhətliyi) diferensiasiyanı özündə birləşdirən və öz quruluşuna görə genişhüdüdü olan sosial diferensiasiya problemi diqqət mərkəzinə çıxarılır. Digər vacib sosial problemlərdən biri bilinqvizm (ikidillik) və diqlossiyanın (dilnin sosial cəhətdən qarşı-qarşıya qoyulmuş yarım sistemlərinin qarşılıqlı təsiri) sosial aspektləridir. Müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqəsinin şərtləndirdiyi leksik alınmalar və ümumi dillərin əlaqəsi prosesinin tədqiqinə diqqət ayrılır. Sosiolinqvistikanın problemləri içərisində dövlət, sinif, ictimai qruplaşma tərəfindən dillərin və dil variantlarının mövcud funksional bölgüsünü saxlamaq və ya dəyişmək üçün yenisini gətirmək, yaxud köhnə dil normalarını saxlamaq üçün qəbul edilmiş tədbirlərin cəmi kimi dil siyasəti problemi xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Беликов В. И, Крысин Л. П. Социолнгвистика: Учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001, 315с.
2. Вахтин Н. Б, Головки Е. В. Социолнгвистика и социология языка: учебное пособие. СПб.: Издательский центр “Гуманитарная академия”, 2004, 336 с.
3. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: [URL:http://ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)
4. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
5. Rəcəbov Ə. Ə. Dil, şüür, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.

РЕЗЮМЕ

ОБЩИЕ С ДРУГИМИ НАУКАМИ ПОНЯТИЯ СОЦИОЛНГВИСТИКИ

Гамзаяева Л.А.

Ключевые слова: *социолнгвистика, билнгвизм, диглоссия, языковая политика*

Известно, что социолнгвистика появилась на стыке двух основных наук - социологии и лингвистики. В центре внимания социологических исследований лежит не внутренняя структура языка, а то, как он используется людьми. В этом случае учитывается каждый фактор, влияющий на язык.

SUMMARY

THE COMMON NOTIONS OF SOCIOLINGUISTICS WITH OTHER SCIENCES

Hamzayeva L.A.

Key words: *sociolinguistics, bilingualism, diglossia, language policy*

It is known that sociolinguistics is the basis of two major sciences - sociology and linguistics. The focus of the sociolinguistic studies is not on the internal structure of the language, but on how it is used by humans. In this case, each factor that affects the language is taken into account.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.09.2018
	Son variant	28.09.2018